

Grüll Tibor (1964) a Pécsi Tudományegyetem docense, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem magántanára, a Szent Pál Akadémia tanszékvezető főiskolai tanára. Fő kutatási területe a korai császárság, valamint a római kori zsidóság és kereszténység története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „Kőre írt szavakkal.” Az *Augustus-forum szerepe a római történelmi emlékezet formálásában* (2011/1).

Kelet Nyugaton

A Kelet gazdasági, kulturális és vallási befolyása a Római Birodalom nyugati felében

Grüll Tibor

Kelet és Nyugat szembenállása és egymással folytatott küzdelme manapság újra divatos témának számít a történészek körében. Nyugaton felerősödtek a pesszimista hangok, sokan a zsidó–keresztény kultúrkör hanyatlásáról és az iszlám ellenállhatatlan térhódításáról beszélnek, amit tovább nyomatékosít a nyugati gazdaság függése az arab olajkészlettől, valamint az egyre növekvő mértékű bevándorlás az észak-afrikai és közel-keleti országokból. Alig száz évvel Spengler fő művének megjelenése óta ismét a „Nyugat alkonyát” emlegetjük. Kevesen sejtik, hogy a kelet–nyugati szembenállás visszatérő paradigmája mélyen az ókorban gyökerezik. Alábbi tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy az ókori Rómát mennyiben jellemezte ez az oppozíció, illetve beszélhetünk-e a Kelet győzelméről a Nyugat felett a császárság évszázadaiban.

1. Hódítók és meghódítottak

Minél biztosabbá és örvedetesebbé válik napról napra az állam helyzete, minél jobban gyarapodik birodalmunk – hiszen már átkeltünk Görögországba és Ásiába, amelyek bőségesen kínálják az élvezetekre csábító alkalmakat, sőt rátettük kezünket királyaik kincsére is –, annál jobban rettegek, hogy nem mi hódítottuk meg ezeket, hanem inkább ezek minket. (Livius XXXIV. 4)

Livius – Cato szájába adott – szavai egy fontos jelenségre hívják fel figyelmünket. A Nyugat és a Kelet meghódítása sok szempontból eltérő módon ment végbe, és eltérő következményekkel járt Róma számára. Ennek fő oka az volt, hogy míg a hódítók Nyugaton náluknál sok tekintetben fejletlenebb civilizációkkal találták magukat szembe, addig Keleten épp ellenkező volt a helyzet. A Nyugat legnagyobb részén a rómaiak valóban büszkélkedhettek azzal, hogy civilizálták a lakosságot: a barbár rítusokat betiltották; a törzseket *civitasok*ba tömörítették; a nép előkelőit saját szokásaikra oktatták. Tacitus szokott szarkasztikus modorában így írja le Agricola civilizáló tevékenységét Britanniában:

A főemberek fiait a szabadokhoz méltó ismeretekkel neveltette, és a britannok tehetségét többre tartotta a gallok igyekvésénél, úgyhogy akik nemrég még a római nyelvtől is idegenkedtek, most az ékesszólásra kaptak kedvet. Ezután viseletünket is megbecsülték, és sokan viseltek togát, s lassanként átpártoltak csábító vétkekhez: az oszlopcsarnokokhoz, fürdőkhoz és a választékos lakomákhoz. S ezt tapasztalatlanságukban művelt emberségnek nevezték, holott valójában a szolgaság része.

(Tacitus, *Agricola* 21)

Íme, a római kultúra (*humanitas*) curriculumuma: tudományos és művészeti ismeretek (*artes liberales*), nyelv (*lingua*), viselet (*habitus*) és a mediterrán szokások: lödörgés a forumon, napi háromszori fürdés és az éjszakába nyúló lakomázás.

Ezzel szemben a hellén kultúra bölcsőjében, valamint a hellenizáció által mélyen átítatott, magasan urbanizált területeken, továbbá azoknak a népeknek a körében, amelyek a rómaiakénál – sőt a görögöknél is – ősbibb civilizációval rendelkeztek, Róma már nem játszhatta el a civilizátor szerepét. Azért sem, mivel Róma – hivatalos alapítási mítoszai szerint – maga is erről a területről és ebből a kultúrkörből származott, ő maga is a homérosi eposzokból és a görög aitológiai mítoszokból merítette történeti legitimitációját. A római elit bizonyos köreiből a Kr. e. 2. században ugyan volt még némi ellenállás a görög hatásokkal szemben, a Makedónia, Achaia és Kis-Ázsia meghódítása után – amiről Livius bevezető szavai szóltak – beáramló szellemi és anyagi javak hamar maguk alá gyűrték ezt az oppozíciót. Ki ne ismerné Horatius szállóigévé vált sorait: „Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország / s pór népét Latiumnak művészetre kapatta” (*Epist.* II. 1. 156–157). Még a császárkori római értelmiség szeme is valósággal könnybe lábadt Hellas nevének pusztá említésekor. Az ifjabb Plinius így írt egyik barátjának, akit Achaiába neveztek ki helytartóul:

Gondold meg, hogy Achaia provinciába küldenek, az igazi, hamisítatlan Görögországba, amelyről tudjuk, hogy ott fedezték fel a műveltséget, a tudományt, sőt a földművelést is. S azért küldenek oda, hogy rendezd a szabad városok helyzetét. Azaz: olyan emberekhez küldenek, akik a szó igazi értelmében emberek, szabadok, a legteljesebb mértékben szabadok, s ezt a természettől nyert jogukat erényükkel, szolgálattal, barátságukkal s végül szövetségkötésekkel s vallásukkal érdemelték ki. Tiszteld alapító isteneiket, isteneik nevét, tiszteld ősi dicsőségüket, s azt a régiséget, amely az embereket tiszteletre méltóvá, a városokat szentté teszi. Tanúsíts tiszteletet múltjuk, nagyszerű tetteik, sőt mondaik iránt is!

(*Epist.* VIII. 24.2)

2. Kelet minden gazdagsága

Joggal feltételezhetjük, hogy a Kelet éppúgy felgyújtotta az ókorban élő nyugatiak képzeletét, mint manapság. Nem véletlen, hogy a hellénisztikus és római regények túlnyomó többsége Ázsiában (és Egyiptomban) játszódik. Ázsia a titkok, a rejtélyek, a természeti csodák és különleges népek földje, amely mindig is vonzást gyakorolt az európai fantáziára. No és persze a mesés „keleti gazdagság”, amelyre minden hódító vágyakozva tekintett. Kelet kincsei részben a hódítások, részben a távolsági kereskedelem révén jutottak el Rómába, amihez hozzávehettük az adókat és vámokat, amelyeket az adóbérlők vagy a római közigazgatás tisztviselői hajtottak be a keleti provinciák lakóin. „A kereskedelem által egységesített birodalom” olyan irodalmi közhellyé vált, amely már a késői Augustus-korban Strabónnál, az 1. század közepén az idősebb Pliniusnál és Senecánál, valamint a 2. század elején ifjabb Pliniusnál is megjelenik.¹ A népszerű rétor és szofista, az egyébként kis-ázsiai születésű Aelius Aristeidész (Kr. u. 117–181) így jellemezte Rómát, e kereskedelmi rendszer központját:

Ide áramlik valamennyi földről és tengerről minden, amit csak az évszakok érlelnek, és megteremnek az egyes vidékek, folyók és állóvizek, s a görög és bárbar kézművesség. Ha tehát valaki mindezeket látni akarja, annak vagy az egész lakott világot bejárva kell körülnéznie, vagy ebben a városban kell lennie. Mert amit csak az egyes népek természetnek és készítenek, lehetetlen, hogy itt ne legyen mindig, még fölöslegben is. S annyi teherhajó érkezik mindenfelől mindent idehordva, minden tavasszal és minden őszi napfordulókor, hogy ekképpen ez a város a föld valamiféle közös árulerakatának látszik. (...) Minden egyetlen kezdetben és végben egybetorkollik, erre a helyre ömlik, és itt találkozik össze minden – kereskedelem, hajóforgalom, mezőgazdaság, fémek kohászata; ami mesterség létezik vagy létezhet, mindaz, amit csak az emberi kéz és a természet létrehoz.

(*Or.* XXVI. 11, 13)

1.

Tyrosi képviselő (statio) Puteoliban

A városnak írt levél. A Puteoliban letelepedettek üdvözlétüket küldik a tyrusiak szent, menedéjjel bíró, független ősi városa, főníciai és más városok alapítója (metropolis) nauarchosának, archónjainak, tanácsának, népének és a „haza úrnőnek”!

Az istenek és császár urunk kegye (tyché) által – még ha vannak is más telephelyek (statio) Puteoliban, mint azt a legtöbben tudjátok – bizony a miénk úgy díszesség, mint nagyság tekintetében össze sem hasonlítható azokkal. Ennek (az épületnek) régóta fenntartói a Puteoliban lakó tyrusiak, akik sokan vannak és gazdagok – ám mostanság számuk megcsappant, és mivel az itteni templomban a mi megtisztító hazai isteneinknek szánt áldozatokra és szertartásokra fordítjuk (kiadásainkat), minden erőnket megfeszítve sem tudjuk előteremteni a képviselő bérleti díját (misthon), amely évente 250 denariust tesz ki, főként akkor nem, ha a Puteoliban (rendezett) versenyjátékok ököráldozatának költségeit is nekünk kell fedeznünk. Szükségünk van tehát arra, hogy szíveteken viseljétek az állomáshely folyamatos fennmaradásának ügyét. Megmarad pedig (az állomáshely), ha gondoskodtok az évente fizetendő 250 denarius bérleti díjról, mert az egyéb kiadásokat (analómata), amelyeket császár urunk közelgő ünnepnapjait az állomás karbantartására kell költenünk, magunkra vállaljuk, hogy ezzel ne terheljük a várost. Továbbá emlékeztetünk benneteket arra, hogy az itteni képviselőre sem a hajótulajdonosoktól (nauklérón), sem a kikötőkből (emporón) nem folyik be olyan jövedelem, mint a császári Rómában (levő telephelyre). Szorult helyzetünkben tehát arra kérünk benneteket, hogy fontoljátok meg alaposan a dolgot, és kívánjuk, hogy kedvezően döntsétek ebben az ügyben. Kelt Puteoliban, augusztus kalendaeja előtti napon (július 31.), Cornelianus Gallus és Flaccus consulágának évében (Kr. u. 174).

CIG 5853 = IGRR 421 = OGIS 595,
Puteoli, Kr. u. 174
Patay-Horváth András fordítása

2.

Trimalchio élettörténete

Mikor Ázsiából idejöttem, nem voltam nagyobb, mint ez a kandeláber. Egy szó mint száz: mindennap hozzámértem magam, és lámpaalajjal kenegtettem a képemet, hogy minél előbb kinőjön a szakáll az ábrázatomon. Mégis tizennégy esztendeig voltam a gazdám kedvence. Hiszen nem csúfság az, amit az úr parancsol. Én azonban az úrnómnak is kedvére tettem. Hiszen tudjátok, hogyan értem: többet nem mondok, nem kenyerem a dicsekvés. Elég az hozzá, az istenek is úgy akarták, én lettem az úr a házban, és se szó, se beszéd, fejére nőttem a gazdámnak. Mit szaporítsam a szót: együtt örököltem utána a császárral, és fejedelmi vagyonhoz jutottam. Csakhogy az ember telhetetlen: kedvem szotytyant a kereskedésre. Hogy rövidre fogjam a dolgot: öt hajót építtettem, megraktam borral – akkoriban aranyat ért – és útnak indítottam Rómába. Hanem – való szent igaz – valamennyi hajóm elsüllyedt, mint a parancsolat. Harmincmilliómat nyelte el egy szép napon a tenger. Azt hiszed, odalett a bátorságom? Bizony isten, rá se hederítettem erre a veszteségre, mintha semmi se történt volna. Más, nagyobb, erősebb és szerencsésebb hajókat építtettem, úgy-hogy mindenki azt mondta: ez aztán a kemény ember! Tudjátok, hogy a nagy hajó nagy erő. Megint megraktam borral, szalonnával, babbal, illatszerekkel, rabszolgákkal. Fortuna ekkor nagyon szépen viselkedett; minden ékszerét, minden ruháját eladta, és száz aranyat adott a kezembe. Ez lett a vagyonom erjesztő kovásza. Hamar megvalósul az, amit az istenek akarnak. Ezzel az egy járáttal kerek tízmilliót szereztem. Haladéktalanul magamhoz váltottam a gazdám minden birtokát. Házat építtettem, igavonó marhákat vásároltam; amihez csak hozzáfogtam, gyarapodott, mint a méz a lépben. Mikor aztán többem volt, mint az egész városnak együttvéve, abbahagytam: visszavonultam a kereskedéstől, és kezdtem pénzkölcsönöket adni a felszabadított rabszolgáknak. (...) És ha sikerül a birtokomat Apuliáig kiterjesztenem, nem fogok panaszkodni az életre.

Petronius, *Satyricon* 75–76
Révay József fordítása

1. kép. Traianus üzletháza. 100 és 110 között épült a damaskusi Apollodóros tervei alapján, 150 üzlethelyiségében az ismert világ minden élelmiszerét be lehetett szerezni (a szerző felvétele)

E rétorikai toposz valóságtartalmát aligha lehet tagadni. Elég, ha rácsodálkunk Róma első igazi modern bevásárlóközpontjának, a mercatus Traianinak (Kr. u. 100–110) monumentális maradványaira Traianus forumán (1. kép). Bizonyára nem üres polcok fogadták a betérő vásárlókat az öt emeleten elhelyezett mintegy százötven üzletben!

Róma gazdagságát a Keletről beáramló árucikkek jelentették. A késő Flavius-korban íródott *Apokalypsis*-ben Róma szintén úgy jelenik meg, mint népeket, nemzeteket magába foglaló világhatalom, amely az egész lakott világra kiterjedő egységes kereskedelmi rendszert működtet. A *Jelenések* természetesen teológiai szempontból is ítéletet mond felette: a „babilóni szajhával” azonosított Róma okkult és bálványimádó hamis vallást terjeszt a népek körében; üldözi a szenteket és a prófétákat; erőteljesen propagálja a fogyasztást és szórakozást hajhászó hedonizmust. Érdekes, hogy a szöveg négyesével csoportosítva mutatja be Rómába áramló árucikkeket, amelyek többsége Keletről származott.

Az első négyes csoportba tartozott az „arany, ezüst, drágakő és gyöngy” (*chryson, argyron, lithon timion, margarita*, Jel 18,12). A nemesfémek bányászata nem volt túlzottan jelentős Keleten. Ezzel szemben a drágakövek gazdag lelőhelyei nyíltak Egyiptomban: ametisztet, türkizt, smaragdot és féldrágaköveket (jáspis, karneol) is bányásztak, de Indiából is nagy mennyiségben importálták őket. A drágakövek pontos áráról nagyon keveset tudunk, de a nemesfémekkel azonos értékűek lehettek. Az igen értékes ékszernek tartott gyöngyöt a Perzsa-öbölben, az Indiai-óceánban és a Vörös-tengerben halászták. Egyik legfontosabb exportálója Taprobane (Ceylon/Srí Lanka) volt, amit éppen ezért az ókorban „Gyöngyszigetnek” is nevezték.²

A második négyes csoportot különféle értékes kelmék alkották: a „bisszus, bíbor, selyem és karmazsin” (*byssos, porphyra, sérikos, kokkinos*, Jel 18,12). Bár alapanyagokkal, különféle textíliákkal és készruhákkal a nyugati tartományok (Britannia, Gallia) is kereskedtek, a luxusruhaipar szintén a Kelethez kötődött. A magas minőségű textíliák közül is kiemelkedett a phrygiai Laodikeiában gyártott gyapjuszövet, amelynek kereskedői egészen Lugdunumig (Lyon) eljutottak. A keleti textilszövő és -festő műhelyek közül legjelentősebbek a föníciai tengerpart központjai, mindenekelőtt Tyros és Bérytos (Bejrút) voltak. De a speciális ruhaféléknek is megvoltak a maguk központjai: az áttetsző selymet Kóson³ állították

elő, a legjobb vászon Tarsosban készült, a frottirtörülközőket Ephesos adta, a durván szövött lábtörölőket és gyékényszőnyegeket a galileai Tiberiasban készítették, és így tovább. Pausanias szerint a Patrasban lakó „bájos” hölgyek fő foglalkozása a rendkívül finom *byssos*-szövet előállítás volt, vagyis ez elsősorban női munkának számított.⁴ Egyéb kelméket – úgy nyersanyag formájában, mint feldolgozott állapotban – Keletről importáltak a rómaiak. Ezek közül a kasmír, a gyapot és a selyem ismert. A bíborcsiga (*murex*) kitermelése és a bíborfestés a Kelet-Mediterráneum virágzó üzlete volt. Néhány központ, így például a tyrosi bíborfestés igen nagy hírnévre tett szert: „mert a tyrosi bíbort a legszebbnek tartják” (Strabón XVI. 2. 23 C 757). A bíborfestők kollégiumait Ásiából ismerjük, például Hierapolisból.⁵

A harmadik csoportot az értékes építési alapanyagok és dísz tárgyak alkotják: „mindenfajta illatos fa; mindenfajta elefántcsontból készült cikk; mindenfajta értékes fából, rézből, vasból és márványból készült cikk” (*pan xylon thyionon; pan skeuos elephantinon; pan skeuos ek xylu timiótatu, kai chalku, sidéru, marmaru*, Jel 18,12). Az „illatos fa” (*xylon thyionon*) és „értékes fa” (*xylon timiótaton*) olyan egzotikus növényekre vonatkozik, mint a teakfa, amit másodlagos felhasználásban ugyan, de a Vörös-tengeren épült Bereniké kikötőjében is megtaláltak. Az ébenfa Indiából és Etiópiából került a rómaiakhoz, faragták, de füstölőként is használták. Ára az aranyéval és az elefántcsontéval vetekedett (Plinius: *Természettörténet* XII. 8. 17). Hadrianus császár (Kr. u. 117–138) több mint kétszáz latin nyelvű feliratot vésetett az akkor még kiterjedt cédruserdőket határoló sziklába a mai Libanon területén. A császár természetesen – mint valamennyi hódító elődje – hajóépítésre és fontos középületek díszítésére használta Libanon legismertebb természeti produktumát.⁶ Az elefántcsontot elsősorban Kelet-Afrikából és kisebb mértékben Indiából importálták a rómaiak. Ezekből általában dísz tárgyakat készítettek: fésűt, ékszert, domborművet, asztalt, széklábat, szobrot, intarziát.⁷ A „márványeszközök” körébe sorolhatók a különféle ritka építési kövek, amelyek – egyebek mellett – Kis-Ázsiából és az egyiptomi Keleti-Sivatag kőbányáiból kerültek Rómába. Kutatások kimutatták, hogy Rómában az egyiptomi Mons Claudianusról származó oszlopok voltak a legelterjedtebbek, mégpedig egészen a 4. századig.⁸

A negyedik négyes csoportba a fűszernövények és illatszerek tartoznak: „a fahéj, illatszerek, mirha, tömjén” (*kinamómon, thymiamata, myra, libanon*, Jel 18,13). Fontos tudatosítanunk, hogy a „fűszer” szó mai szűkített jelentésével szemben az ókoriak ebbe a kategóriába értették az ételízesítőket mellett a kenőcsöket, kozmetikumokat, füstölőket, illatszereket, tartósítószerkeket, gyógyszereket és ellenmérgeket. Ezeknek nagy része Indiából, Dél-Arábiából, Etiópiából és Kelet-Afrikából származott. A felsorolásban első helyen említett fahéj (*Cinnamomum aromaticum*) és a vele rokon kasszia (*Cinnamomum cassia*) például Strabón szerint Indiából, Etiópiából és a mai Szomália területéről érkezett.⁹ A fahéj őshazája azonban Taprobane (Ceylon/Srí Lanka) és Burma (Mianmar) volt. A fahéjnak a leveleit szállították és a birodalom területén dolgozták fel. A *myrrha* egy különleges fa (*Commiphora myrrha*) gumiszerű váladéka. A fa csakis Dél-Arábia, Szomália és Etiópia tájain terem. Innen a legelsőbb idők óta szállították keletre és nyugatra is: a *myrrha* mint alapanyag szerepel a tradicionális kínai gyógyászatban, de Rómában is alkalmazták orvosságként és füstölőszerként is. A belőle készült árukat a *myropolae* („myrrhaárusok”) terjesztették az egész Birodalomban, bár ezt a kifejezést a *thurarii* és az *unguentarii* („kenőcskészítők és -árusok”) szinonimájaként is szokták használni.

Az ötödik négyes csoportot alkotják az élelmiszerek: „bor, olaj, liszt, gabona” (*oinon, elaion, semidalin, siton*, Jel 18,13). A bor, az olaj és a gabona (búza vagy árpa) képezte a római étkezés alapját. Régebben az volt a gazdaságtörténészek elképzelése, hogy ezeknek az alapvető élelmiszereknek a kereskedelme helyileg folyt, kivéve a gabonát, amelyre nagy szükség volt Rómában. Az egyiptomi gabona jelentősége Róma ellátása szempontjából vitathatatlan. Aurelius Victor szerint Augustus korában évente 20 millió *modius* (1 *modius* = kb. 8,5 liter) gabona áramlott be innen a fővárosba (*Epit. de Caes.* 1.6). Ehhez hozzávehetjük Flavius Josephus közlését, miszerint Róma gabonaellátását Egyiptom négy hónapig, Africa nyolc hónapig képes biztosítani (*Bell.* II. 16. 4 [383, 386]). Az amphora-

3.

A pessinusi istenanya megérkezése

P. Corneliusnak meghagyták, hogy valamennyi matrona kíséretében vonuljon Ostiába az istennő elé, fogadja őt hajón, majd ha kihozták a szárazföldre, adja át a matronáknak, hogy vigyék tovább. Mikor a hajó befutott a Tiberis torkolatába, ő megbízatása szerint egy hajón elébe ment a tengeren, átvette az istennőt a papoktól, kihozta a szárazföldre, ahol a polgárság legelőkelőbb matronái vették át; az asszonyok az istennőt egymást felváltva, sorban a kezükben vitték, miközben az egész polgárság kitódult eléjük; a kapuk előtt, ahol elvonultak, füstölőket állítottak fel, s tömjént gyújtva könyörögtek, hogy az istennő szívesen és kegyesen lépjen be Róma városába, Vestának a Palatiumon álló szentélyébe. Ez április tizenkettedikén történt, s ez a nap ünnepnappá lett. A nép nagy számban vitte el ajándékait az istennőnek a Palatiumra; az isteneket megvendégelték, s játékokat rendeztek, amelyeket Megalesiának neveztek el.”

Livius XXXIX. 14. 10–14
Muraközy Gyula fordítása

4.

Isis-aretalógia

...Én tettem az igazságot erősebbé az arannyal és ezüstnél. Én rendeltem el, hogy az igazságot szépek tartsák. Én találtam fel a házassági szerződéseket. Én jelöltem ki a nyelveket a görögöknek és nem-görögöknek. Én tettem, hogy a szépséget természet szerint meg lehessen különböztetni a csúnyaságtól. Én tettem, hogy nincs félelmetesebb az eskünél. Én állok bosszút azokon, akik igazságtalanságot cselekednek. Én rendeltem el, hogy az eszedklők iránt kegyelmet mutassanak. Azokkal vagyok, akik az igazsággal védmezik magukat. Szememben erős az igazság. Én vagyok a folyók, a szelek és a tenger úrnője. Senki sem nyerhet dicsőséget beleegyezésem nélkül. Én vagyok a háború úrnője. Én vagyok a mennydörgés úrnője. Én kavaram fel a tengert... Én vagyok a hajózás úrnője. Én teszem a hajózatot hajózatatlanná, amikor csak akarom. Én alapítottam a falakat és a városokat. Én vagyok az, akit Törvényhozónak hívnak. Én hoztam fel a szigeteket a mélységből a fényre. Én vagyok a viharok úrnője. Én legyőzöm a végzetet. A végzet nekem engedelmeskedik. Örvendj Egyiptom, hogy engem neveltél!

Inschriften von Kyme #41, pp.
97–108; Kymé, Kr. u. 1. század
Grüll Tibor fordítása

5.

Egy római senator látogatása Egyiptomban

Hermias üdvözlí Hóroszt. Mellékelve van az Asklépiadáshez intézett levél másolata. Gondoskodj tehát, hogy megfelelően végrehajtsák. Jó erőt!

Az 5. évben, Xandikos 17-én, Mecheir 17-én. Asklépiadásnek.

A római Lucius Memmius, a senatus tagja, magas rangú és tiszteletre méltó férfiú, a városból az arsinoéi kerületig hajózik, hogy megtekintse azt. Részesítsétek különösen pompás fogadtatásban és gondoskodjál arról, hogy az illető helyeken a szállások készen várják és az ottani kikötőhelyek (...) rendben legyenek. A kikötőhelyeken ajánlják fel neki az alább felsorolt ajándékokat. A szállás berendezése, a Petesuchosnak és a krokodilusoknak kijáró falatok, és ami a Labyrinthos megtekintéséhez szükséges, (...) az áldozati ajándékok és az áldozatnak (...) általában mindenre a legnagyobb gondot fordíts, hogy e férfi meg legyen elégedve, és fejsd ki a lehető legnagyobb buzgalmat...

*P. Tebt. 33 = Sel. Pap. II. 416 (Kr. e. 112)
Moravcsik Gyula fordítása*

6.

A zsidó diaszpóra kiterjedése

Most néhány fontos dolgot kell szólanom a Szent Városról (hieropolis). Amint mondtam, ez az én hazám (patris), de nemcsak Júdea országának, hanem sok más országnak is ez az anyavárosa (métropolis), azok miatt a kolóniák (apoikia) miatt, melyeket időről időre kiküldtek Egyiptom, Fönícia, Szíria – az úgynevezett Koilé Szíria és a tulajdonképpeni Szíria – szomszédos országaiba, továbbá olyan távoli területekre is, mint Pamphylia, Kilikia és Asia legnagyobb része egészen Bithyniáig, valamint a Pontos távoli sarkaiba, s ugyanúgy Európába: Thessaliába, Boiótiába, Makedoniába, Aitóliába, Attikába, Argosba, Korinthosba és a Peloponnésos legtöbb és legjobb vidékeire. De nem csak a szárazföldek vannak tele zsidó kolóniákkal. Ez a helyzet a legismertebb szigeteken is: Euboián, Cipruson és Krétán. Az Euphratésen túli területekről nem is kell szólanom. Egy kis körzet kivételével valamennyi tartományban: Babilónban és azokban a satrapiákban, amelyeknek termékeny a földjük, élnek zsidó telepések (oikétor).

*Philón, Követség Gaiushoz 36 [281–282]
Grüll Tibor fordítása*

tipológia, a hajóroncsok kutatása, valamint a környezeti régészet (archeobotanika) fejlődésével ma már teljesen más képet tudunk rajzolni a Mediterráneum élelmiszer-kereskedelméről, mint fél évszázaddal korábban, amikor még azt hitték, hogy a távolsági kereskedelem csak a luxusélelmiszerekre korlátozódott. Ma már tudjuk, hogy ez nem így van. Ma egy átlagos szupermarketben válogathatunk az ausztrál, kaliforniai, chilei, vagy éppen a francia, olasz és spanyol borok között. Talán megdöbbenően hangzik, de ez – mutatis mutandis – az ókori Rómában se volt másképp. Róma hatalmas „cserépdombjának”, a teljes egészében kidobott amphoratóredékekből álló Monte Testacciónak elemzése bebizonyította, hogy az olaj elsősorban Baeticából érkezett Rómába, de azért a syriai bor sem volt éppen ismeretlen. Főként a szentjánoskenyérfa (*Ceratonia siliqua*) termésével és nárdusolajjal ízesített bort, valamint a *sicerának* nevezett szíriai pálmabort kedvelték az inyencek.¹⁰ Az Égei-tenger szigeteiről (különösen Rhodosról és Chiosról), valamint Krétáról származó bor régóta nagy tekintélynek örvendett Itáliában. A krétai bor importjóról az Itália nyugati partján nagy mennyiségben talált krétai amphorák is tanúskodnak.¹¹ Szíria legkedveltebb inyencséje a szárított gyümölcs (szilva, füge) volt.

A hatodik négyes csoportot a haszon- és háziállatok, illetve a közlekedési eszközök alkotják: „háziállat, juhok, lovak, szekerek” (*kténé, probata, hippón, rhedón*, Jel 18,13). Talán az egyetlen csoport a hét közül, amely nem kifejezetten a Kelethez kötődik, hiszen az élőállatok szállítása – kivéve a hadsereg lovait – nem volt megoldható ilyen nagy távolságból.

Végül a hetedik csoportot az „emberek teste és lelkei” (*sómátón kai psychas anthrópón*, Jel 18,13), vagyis a rabszolgák alkotják. Az ókorban – bár bizonyos sztoikus értelmiségiek és a keresztények is felemelték szavukat a rabszolgákkal szembeni időnként kegyetlen bánásmód ellen – nem létezett abolitionista mozgalom.¹² Még a rabszolgafelkelések ideológiájában sem szerepelt magának az intézménynek a megszüntetése: a cél vagy saját állam megalapítása volt, ahol a szerepek felcserélődtek, és az eddigi *dominusokból servusok* lettek; vagy a rabszolgák egykori hazájukba szerettek volna visszatérni. Walter Scheidel becslése szerint, ha durván 5–8 millió rabszolga lehetett a Római Birodalomban (nagyjából minden tizedik ember), akkor évente 250–400 ezer rabszolga beszerzésére volt szükség, hogy ez a szám fennmaradjon.¹³ A beszerzés fő útjai lehettek a háborúk, a kalózkodás és banditizmus, az adós-, sőt önkéntes rabszolgaság, valamint a rabszolgák házilag történő szaporítása. A rabszolga-kereskedők fő vadászterülete Kis-Ázsia (Phrygia, Lykia, Kilikia), Syria és Thrakia volt.¹⁴ A birodalom területén kívülről is érkeztek rabszolgák: Fekete-Afrikából a Szaharán és Etiópián keresztül, a szkíta

2. kép. A délosi rabszolgapiac. Naponta akár tízezer rabszolga is gazdát cserélt itt (a szerző felvétele)

sztyeppékről és Thrákiából a Fekete-tengeri görög városok közvetítésével, valamint kisebb számban Germaniából és Britanniából is.¹⁵ A kb. 5800 Rómából ismert rabszolgánév jó kétharmada mindenesetre görög eredetű, ami persze nem jelenti azt, hogy ezek a rabszolgák Keletről származtak volna.¹⁶ Egyszerűen di-vatnevekről is lehet szó. A legnagyobb rabszolgapiac Délos szigetén létesült (2. kép), ahol naponta akár tízezer lélek is gazdára talált.¹⁷ Nagy központ volt még természetesen Alexandria, valamint a pamphyliai Sidé és Ephesos is. Voltak persze olyan piacok is, ahol csak időnként rendeztek rabszolgavásárokat, mint például a syriai Baitokaikében. A rabszolga-kereskedők (latinul *venalicius/venaliciarius*, *mango*; görögül *somatemporos*, *andrapodokapélós*) tevékenységéről nem sokat tudunk, aminek egyik oka a tevékenység megvetett volta lehetett.¹⁸

3. Keleti kereskedők Nyugaton

A fentiekben láthattuk, hogy nemcsak Róma legértékesebb, hanem egyben legfontosabb kereskedelmi árucikkei is zömében keletről érkeztek. Ezek kereskedelmét pedig érthető módon a levantei kereskedők tartották kezükben. A római arisztokrácia értékrendjében nagyon alacsony presztízsű és a jó erkölcsökre nézve veszélyes foglalkozásnak minősült a kereskedelem.¹⁹ A levanteiek (kis-ázsiai görögök, síretek, arabok) körében viszont nem éltek ilyen előítéletek a kereskedelemmel szemben – kivéve a zsidóságot, amely csak a 4. században kezdett el tömegesen ezzel a szakmával foglalkozni. A levantei kereskedők szinte mindenütt jelen voltak a Mediterráneumban, és nemcsak közvetítő kereskedelmet folytattak, hanem az anyavárosuk vallási szokásait, nyelvét és kultúráját is képviselték.

Ennek elsődleges eszközei voltak a *collegiumok*. Ezekben a zártkörű klubokban többnyire azonos etnikai hátterű és foglalkozású egyének tömörültek. A *collegiumok* olyan „testvériségek”, melyek három pilléren alapultak: a hazai istenek és a császár kultuszán, az elhunyt klubtagok emlékének megőrzésén, valamint a közös lakomákon.²⁰ A *collegiumok* gyűléshelyének nevei (*schola*, *statio*, *templum*) is kifejezik azt, hogy a kultuszközösség és a társadalmi szolidaritás elválaszthatatlanul összefonódott bennük.²¹ A *statio*ok működéséről feliratos forrásokból értesülhetünk. A legismertebb ilyen témájú felirat Kr. u. 174-ben Puteoliban kelt, és a tyrusi kereskedők céhének az anyaváros tanácsához írt kérését fogalmazza meg (lásd az 1. szöveget).²² A Puteoliban tartózkodó berytosiak (Bejrút) így nevezik önmagukat: *cultores Iovis Heliopolitani Berytenses qui Puteolis consistunt* („Juppiter Heliopolitanus berytusai tisztelői, akik Puteoliban tartózkodnak”, *CIL X 1759*), illetve *qui in cultu corporis Helipolitanorum sunt* („akik a héliopolitaiak testületének művelői”, *CIL X 1679*). Puteoliban egyébként a következő idegeneknek (*peregrini*) voltak a tyrosiakéhoz és a berytosiakéhoz hasonló klubjaik: Heliopolitanenses (Baalbek), Germellenses (nem azonosított afrikai vagy syriai hely) és a Nabataenses (nabateusok).²³ Egy graffito a *compitani Daphnenses* is említi, ami valószínűleg az Orontés melletti Antiochia Daphné nevű ismert külvárosa lehetett (*AE 1932, 71*).

A római *statio*ok feliratai a Via Sacrán, Romulus, valamint Antoninus és Faustina templomának környékén sűrűsödnek, többségük a 2–3. századból való. Rómában tizenegy *statio* működéséről maradt fenn epigráfiai bizonyíték, ezek közül mindössze egyetlen nyugati tartomány tartott fenn *statio*ót Rómában: a vasáról híres Noricum (egyben az egyetlen, amely nem egy város, hanem tartomány nevében állított feliratot).²⁴ Feltehető, hogy a többi tíz asiai, ciliciai és iudaeai város nem saját termékeivel kereskedett, hanem közvetítő kereskedelmet folytatott. Érdekes, hogy egyéni kereskedőt nagyon keveset ismerünk római feliratokról.²⁵

Összehasonlításképpen érdekes megvizsgálni az ostiai *statio*ok feliratait, amelyek az ún. Piazzale delle Corporazioni körül csoportosultak. A Keletet mindössze Alexandria és Gaza képviselte, a Nyugatot pedig két sardiniai (Carales, Turris Libisonis) és két galliai cég (Narbo, Arles?), míg Africa összesen tíz kereskedelmi fiókkal szerepelt (Carthago, Curubis, Gummi, Hippo Diarrhytus, Hippo Regius, M(auretania) C(aesariensis)?, Misyra, Musluyium, Sabratha és Syllectum városból, illetve provinciából). Fontos tudnunk azonban, hogy ezek a mozaikfeliratok

7.
Euteknios epitáfiuma: a legkorábbi keresztény sírfelirat?

Ha tudni vágyol, ki a halandó, aki itt fekszik, semmit sem hallgatnak el ezek a betűk. Mindent elmondanak:

Eutekniosnak hívatik, neve Iulianos ennek, hazája Laodikeia, Szíria látványos éke, apai ágon megbecsült, anyja hasonló tisztességben állt,

jó és igaz, mindenki által szeretett férfi, aki midőn a keltákhoz beszélt, nyelvéről áradt a meggyőzés:

sokféle nép közt megfordult, sok nemzetséget megismert, és erényes lelkiülettel viselte magát közöttük,

szüntelenül átadva magát a haboknak és a tengernek,

mindenféle ajándékot vitt a keltákhoz és a Nyugat földjére,

amit csak isten elrendelt, hogy a mindent-teremő Kelet földje megeremjen,

ezért kedvelte e halandót a kelták hármastörzse...

*Supplementum Epigraphicum Graecum XXVI. 1214
Grüll Tibor prózafordítása*

a 3–4. századi állapotot tükrözik.²⁶ Mindez arra mutat, hogy míg Ostia a Nyugat (Gallia Narbonensis, Baetica, Africa) felé irányuló kereskedelem központja volt, addig Puteoli inkább a Keleté.²⁷

A provinciákban található collegiumfeliratokból is arra következtethetünk, hogy a syriaiak és az asiaiak fontos szerepet játszottak a principátus korának kereskedelmében. Malacában (Málaga) a syriai és kis-ázsiai kereskedők egy cégbe tömörültek (*CIGR* 26), Daciában pedig a Napocában (Kolozsvár) tartózkodó galaták állítottak dedikációt Iuppiter Optimus Maximus Tavianus tiszteletére (*CIL* III 860 = *ILS* 4082 = *AE* 2004, 1182). Tavium (Büyüknefes) városa a Trocmi nevű galata törzs központja volt, ahol egy gigantikus Iuppiter-szobor is állt. Nem tudjuk, mi célból tartózkodtak a galaták Daciában, de nem kizárt, hogy rabszolga-kereskedelemmel foglalkoztak. A késő császárkorban már egyértelműen a síretek uralták Róma kereskedelmét, olyannyira, hogy a *Syrus* egyenlő volt a ‘kereskedő’ vagy a ‘bankár’ megjelöléssel.²⁸ A források arra utalnak, hogy elsősorban a keleti luxusárúk és a rabszolgák kereskedelmét tartották kézben.

Az egyiptomi kereskedők zömmel alexandriai görögök voltak. Martialis és Iuvenalis is megörökített egy bizonyos kanóposi Crispinust, aki sózott halat árult, és Domitianus alatt legalábbis a lovagi címig vitte.²⁹ A gabonakereskedelem is hozott alexandriai kereskedőket Rómába, bár ezek nem kizárólag terménnyel kereskedtek. Két egyiptomi nevű *peregrinus* szerepel az ostiai *corpus fabrum navalium* listáján (*CIL* XIV 256), egy másikat papiruszról ismerünk, aki valószínűleg gyapjúszövetel kereskedett (*P. Mich.* VIII 500–1).

A keletről származó rabszolgáknak a római társadalom gazdag *libertinus* rétegévé felemelkedése témáját is érinti a Kr. u. 1. század közepén élt Petronius műve, a töredékesen ránk maradt *Satyricon*. A regény önálló elbeszélésként is olvasható, „Trimalchio lakomája” (*Cena Trimalchionis*) címmel jelzett

fejezeteiben a neve alapján szír születésű Trimalchio alakján keresztül a szerző bemutatja egy rabszolgaként Rómába érkezett tehetséges „keleti elem” felemelkedésének útját. Trimalchio felkapaszkodásának története többször is visszatér a regényben (lásd a 2. szöveget). A római társadalom- és gazdaságtörténet kutatói szerint a felszabadított rabszolgák (*liberti*) igen jelentős szerepet játszottak a Birodalom gazdaságában, s felemelkedésük éppen a principatus ideje alatt kezdődött.³⁰ Trimalchio egész karrierje ezt példázza: kis rabszolgafiúként érkezett Ázsiából, majd miután ura felszabadította és vagyont hagyott rá, önálló vállalkozásokba kezdett (*Sat.* 76.2–9). A 20. század közepének nagy gazdaságtörténészei (Rostovtzeff, Finley és Veyne) úgy értelmezték Petronius regényhősének karrierjét, hogy Trimalchio kereskedőként gazdagodott meg, majd ebből nyergelt át a földek felvásárlására és a pénzkölcsönzésre. John d’Arms azonban árnyalta ezt a képet: szerinte a regényhős egyszerre kezdett mindennel foglalkozni, ezért mondja: *et in mari et in terra multa possideo* („szárazon és vízen sok minde nem van”, *Sat.* 39.8). Trimalchio mindenben kora tipikus vállalkozóját testesítette meg: zodiákusjele a rák volt (*Sat.* 39.8), védőistensége Mercurius (*Sat.* 29.3; 67.7; 77.4) – mindkettő a kereskedőket védte; házi istenei pedig: a Nyereség, Szerencse és Haszon (*Sat.* 60.8). A regény helyszíne, egy közelebről meg nem nevezett „görög város” (*Graeca urbs*) a Nápolyi-öböl partján, Baiae és Cumae közelében található – mára konszenzussá vált Puteolival történő azonosítása (3. kép).

4. Keleti „szakemberek” Nyugaton

Lukianos, a 2. század neves satíráírója, akit méltán neveznek az ókor Voltaire-jének, egy isten háta mögötti commagénéi városban, Samosatában született. Az Euphratés mellett fekvő település a „havas királyság” központjának számított, lakossága iráni eredetű volt és a görögön kívül csak az arámi–szír dialektust beszélte. A kis Lukianost apja eleinte a családi hagyománynak megfelelően szobrászsnak akarta taníttatni, ám a fiú másról ábrándozott. Álmodta két nő jelent meg előtte: Szoborfaragás és Műveltség. Ő az utóbbihoz csatlakozott, és felszállt az általa hajtott szekérré:

Mikor aztán fölszálltam, hajtani kezdett, és ő a gyeplőt fogta, én meg a magasba emelkedve, ahogy keletről nyugat felé repültünk, végignézttem a városokat, népeket és nemzeteket, s közben, miként Triptolemos, egyre szórtam valamit a földre. Nem emlékszem már rá, mit szórhattam, csak annyi maradt meg bennem, hogy a lent bámészkodó emberek mind megélték, bárhová jutottunk röptünkben, szerencsét kívántak utamhoz. Miután a tengernyi látivalót megmutatta nekem, s engem is megmutatott az éljenző tömegnek,

3. kép. Sarapis temploma Puteoliban. Az Alexandria után valamennyi nagyobb kikötővárosban megtalálható Sarapis-templom a Kr. e. 1. században épült (a szerző felvétele)

újból visszahozott, de nem abban a ruhában, ami a fölemelkedéskor volt rajtam; úgy rémlik, nagyon díszesen öltözve tértem haza!

(Somn. 15–16)

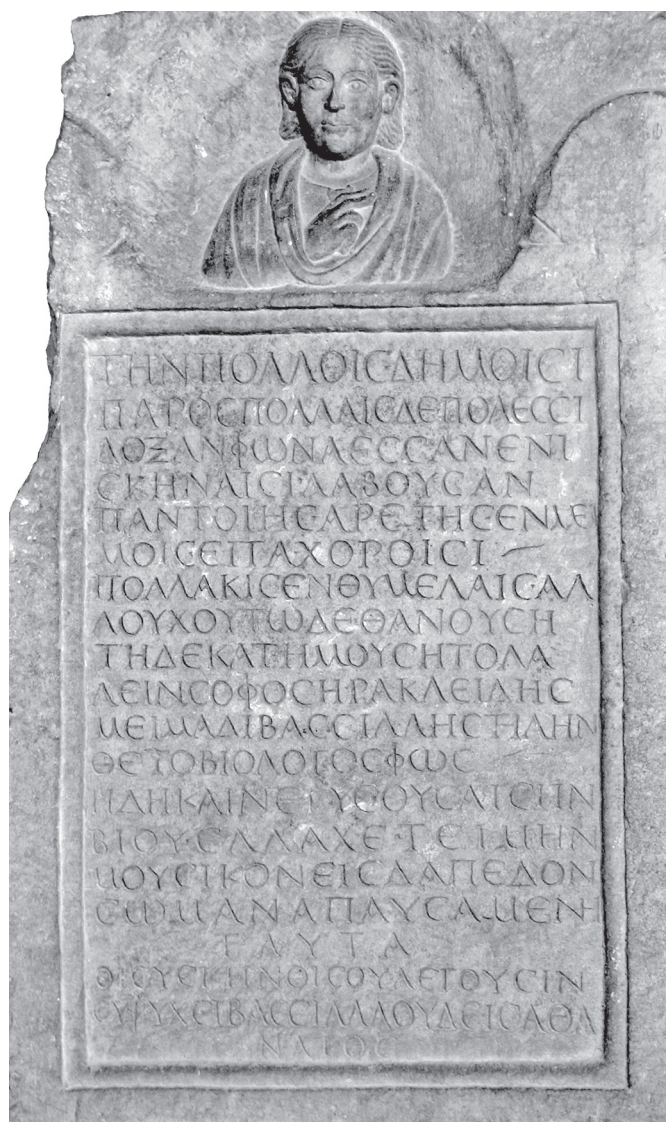
Lukianos korában bizony nagyon sokan kerekedtek fel hasonló álmoktól indítva, hogy „keletről nyugatra” röpüljenek álmaik beteljesítésére!

A Seleukidák és Ptolemaidák uralma alatt álló hellenizált keleti nagyvárosokban virágoztak a kézművesmesterségek, a kultúra különféle ágai (rétorika, színház, zene), valamint a sport. Nem csoda hát, ha a viszonylag „alulművelt” (vagyis kevésbé hellenizált) Nyugat nagy mennyiségben szippantotta fel az innen jövő szakembereket. Jól ismert az a Plutarchosnál fennmaradt anekdota, amelyben az író elmondja, hogy Kr. u. 83/84 telén Delphoiban tartózkodva két művelt göröggel találkozott, akik mindketten a „világ végéről” érkeztek (*De def. orac.* 2. = *Mor.* 410a). Egyikük, a spártai Kleombrotos sok időt töltött Egyiptomban, a tróglyditák országában, és lehajózott a Vörös-tengeren „nem a kereskedés céljából, hanem mert a látnivalókat kereste, és minél többet meg akart tudni róluk”. A másik a tarsosi Démétrios volt, egy grammaticus, aki egy eseménydús britanniai látogatásról tért haza. Agricola romanizációs politikájának híre, úgy látszik, keletre is eljutott – nem kétséges, hogy a tarsosi tanár álláslehetőséget keresett a tudomány szempontjából meglehetősen alulfejlett provinciában. A császár parancsára részt vett abban a flottaexpedícióban is, amely északnyugaton egészen a Hebridákig hatolt előre, s onnan csodás információk tömkelegével tért vissza. Hogy a történet nem légből kapott, bizonyítja Démétrios Eburicaumban (York) talált görög nyelvű bronz fogadalmi felirata, amit Oceanusnak és Tethysnek szentelt, s amelyre 1860-ban bukkantak rá a régészek (*RIB* 663).

A kis-ázsiaiak a márványkereskedelemtől, továbbá az építészeti, kőfaragó- és festőtudományukról voltak híresek. A szórakoztatóiparban is részt vettek: tudunk egy bithyniai színészről, egy cappadociai kocsihajtóról, és számos atlétikai versenyzőről (a Capitoliumi Játékok győztesei zömmel Asia tartományból származtak), és a római atlétaszövetség titkára is a lydiai Philadelphióból érkezett.³¹ A doktorok többsége is asiai volt. Az irodalomban is jeleskedtek: számos szofistát ismerünk innen, a larandai Nestórt, az epikus költőt, a filozófus tarsusi Alexandrost, a sztoikus Cn. Artorius Apollót Pergéből, és a lykiai Limyrisben született Philetus hosszú epitáfiuma elárulja, hogy ő is filozófus lehetett (4. kép).

A szírek is általában a görögök által művelt tevékenységeket folytatták: Archias, a költő, Apollodóros, az építész, Probus, a grammaticus. A Birodalom legkeletibb szélén, az Euphratés partján fekvő Samosata adta az ókor egyik legjelentősebb szatirikusát, a korábban említett Lukianost. A kifejezetten szír kultúrájú (az Elagabalus-kultusz központjának számító) Emesában született egy csodálatos regényíró, Héliodóros. Oppianos, a halászatról és vadászatról írt tanköltemény szerzője a hátsó-kilikiai Anazarbos szülötte, amelyet még a korai császárkorban is egy helyi dinasztia, Tarcondimotus uralt. A 2. század egyik legünnepeltebb szónoka, Aelius Aristeidés egy eldugott mysiai faluból, Hadrianutheraeből származott. Ulpianus, a neves jogtudós pedig Tyros szülötte volt.

Egyiptomban természetesen virágozott a kultúra: de jellemzően csak Alexandriában, ahová a világ minden tájáról gyűl-

4. kép. Görög mímus-színész nő síremléke Aquileiában. A minden bizonnyal görög származású, Basillának nevezett színésznőt a sírfelirat „tizedik múzsának” nevezi

tek össze a tudósok, még a római korban is – bár ekkor már a Museion jelentős hanyatlásnak indult. Alexandrián kívül csak a Ptolemaisban született nagy asztronómus és geográfus, Claudius Ptolemaeus neve ismert; valamint a *Lakomázó bölcs*eket alkotó Athénaiosé, aki az ősi görög gyarmatvárosban, Naukratisban látta meg a napilágot. A nomosfővárosok (*métropoleis*) egészen a 3. századig nem adtak jelentős alkotókat, ekkor született Lykopolisban a nagy filozófus, Plótinus. Ugyancsak híresek voltak az egyiptomi orvosok és asztrológusok, bár az utóbbiakra inkább talán a „hírhedt” jelző illik jobban.³² Az egyiptomiak a szórakoztatóiparból is kivették részüket: táncosok, zenészek, színészek és sportolók is jöttek Nyugatra a Nílus mellől.³³

5. Keleti vallások Nyugaton

„Létezik-e mediterrán vallás?” – tette fel a kérdést Greg Woolf egyik tanulmányában. A válasz természetesen negatív. Olyan „pánmediterrán”-nak tekintett vallási jelenségek, mint a hegy-

csúcscsentedéyek, a forráskultusz, a szent ligetek, szent barlangok és sírok tisztelete nem korlátozódik a Földközi-tenger térségére. Woolf szerint „a [római] birodalom társadalmi heterogenitása sokkal fontosabb kontextust nyújt a kultuszok elterjedésének megértéséhez, mint az ökológiai központú mediterránizmus”.³⁴ A mediterrán térség előnye a konnektivitás, az „összekapcsoltság”, Fernand Braudel gnómáját idézve: „a Medierráneum: csere”. Ezt a kapcsolati hálót azonban a Római Birodalomnak sikerült megteremtenie olyan kereskedelmi útvonalak kialakításával, amelyeken az árucikkek mellett szellemi termékek is utaztak és gazdát cseréltek. Némely „dinamikus kultusz” egyértelműen a tengeri útvonalakat, és természetesen az ezeken járó hajósokat felhasználva terjedt el a mediterrán világban; mások megmaradtak helyi jellegű kultuszoknak, de sok zárandókat vonzottak a római világ minden részéből; megint mások egyértelműen a hadseregbe sorozott különféle népelemek ide-oda vándorlásának köszönhetően elterjedésüket (ezekkel jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk), és több olyan kultusz is létezett, amit szülőhelyükről messzire telepedett „diaszpórákban” gyakoroltak különféle vallási közösségek.

Hajózó istenek

A görögök az egész Földközi-tenger medencéjét alaposan „megfertőzték” saját kultúrájukkal a gyarmatosítás és a római hódítás között eltelt több mint fél évezredben (Kr. e. 8–2. század), de különösen a hellenizmus időszakában.³⁵ Vallási és kulturális téren a rómaiaknak komolyan kellett számolniuk a hellenizmus meggyökerezésével, ami nem esett nehezükre, hiszen a Kr. e. 3. századtól ők is el- és befogadták a hellén kulturális *koinét*, elsősorban „rokonsági alapon”. (*Nota bene*, a rómaiak trójai eredetének legendáját is hellénisztikus kori görög szer-

5. kép. Kybelé megérkezése Rómába.

A Cicero által is említett Claudia Syntyche „az istenek anyjának és a Salvia nevű hajónak” a tiszteletére állította fel oltárát Rómában (CIL VI 492 = ILS 4096)

zők dolgozták ki.) A pontosi Hérakleidés Rómát egyszerűen csak „görög város”-ként aposztrofálta (Plutarhos, *Cam.* 22.2).

Az első idegen istenség, aki hajón érkezett Rómába, Asklépios/Aesculapius volt. Egy járvány miatt – a Sibylla-könyvek tanácsára – Kr. e. 293-ban a rómaiak követséget küldtek Epidaurusba, hogy hozzák el onnan a gyógyítás görög istenének szobrát. A küldöttség 291-ben tért vissza, de szobor helyett egy kígyót hozott magával Epidaurusból, amely Rómába érkezve elhagyta a hajót, és a Tiberis szigetére úszott (Livius X. 47; Valerius Maximus I. 8. 2; Ovidius, *Met.* XV. 736–741). Bár létezik olyan tradíció is, amely szerint az istenségnek előbb *extra urbem* [a városfalakon kívül] építettek szentélyt (Plinius, *Természetrájk* XXIX. 16), s az csak ezt követően vette birtokba a szigetet, az insula Tiberinát teljes egészében Aesculapiusnak szentelték. A templomot a köztársaság korának vége felé restaurálták – talán a pons Fabricius építésekor Kr. e. 62-ben –, és a császárkorban is felújították, valószínűleg Antoninus Pius uralkodása idején. Az Aesculapius-szentély nem maradt fenn, néhány töredékét a Basilica di *San Bartolomeo* all’Isola épülete őrzi, amelynek közelében számos votív felirat is előkerült (CIL VI 7–20; 30842–30846; IG XIV 966). Az insula Tiberinát a gyakori áradások ellen fallal vették körül. Talán ez lehetett az oka annak, hogy a szigetet évszázadokon át *hajóként* ábrázolták a művészek és kartográfusok, bár egy falba vésett hajóábrázolás (Aesculapiusszal és az elmaradhatatlan kígyóval a hajóorrán) *in situ* ma is látható a pons Fabricius mellett. A kutatók szerint ez a dombormű adhatott tápot annak a legendának is, hogy Aesculapius kígyóját egy római hadihajó szállította át Epidaurusból Rómába. A „sziget-hajó” (vagy „hajó-sziget”) ábrázolásnak az is részét képezte, hogy annak árbocrúdjával egy egyiptomi obeliszket tettek meg, amely állítólag a sziget közepén állt, s amelynek töredékei szintén a Szent Bertalan-templomban maradtak fenn.³⁶ Ezt az elképzelést azonban egyelőre sem ókori irodalmi források, sem régészeti feltárások nem támasztják alá.

A második pun háború befejezése előtt a rómaiak azt a kijelentést találták a Sibylla-jóskönyvekben, hogy akkor fogják a pun hadakat országuk földjéről elűzni, ha áthozzák a kis-ázsiai Pessinusból az „idai istenanya” (más néven Magna Mater Cybele) szobrát, pontosabban azt a meteoritkövet, amely a szobrot helyettesítette.³⁷ A kijelentést a delphoi jósda is megerősítette. Livius elbeszélése szerint a rómaiak I. Attalos pergamoni király segédletével megszerezték a követ, s azt hajón átszállították Rómába (lásd 5. kép és 3. szöveg). A *navigium Terrae Matris* Kr. e. 204-ben történt: két évvel később véget értek a hannibali háborúk. A phrygiai istenanya kultusza azonban sértegette az ősök szokásaihoz ragaszkodó rómaiakat, ezért Kybelé papságából egyszer s mindenkorra kizárták a római polgárokat (Dion. Halik. II. 19. 4–5). Az istennő hivatalos neve „az istenek nagy idai anyja” (*mater deum magna Idaea*) lett. Aeneas phryg eredetét és a pessinusi istennő szobrának történetét még a Kr. u. 3. század elején is elevenen őrizte a rómaiak emlékezete (vö. Héród. I. 11. 3).

Egy másik hajózó istennő – aki szintén szoros kapcsolatban áll Róma mitikus múltjával – Aphrodité/Venus. A „habokból született” istenasszonyt sokfelé tisztelték a római világban. A 90-es évek közepén Ammaedarában (Haidra, Tunézia), 160 mérföldre Karthágótól délnyugatra felfedeztek egy gazdag 4. századi római villát, amelyben egy szimbolikus ábrákból álló

„térkép”-mozaik volt található.³⁸ A térképen feliratokkal jelölték meg a következő helyeket, amelyek vagy szigetek, vagy tengerparton fekvő városok: Knidos, Ciprus, Idalion, Paphos, Kythéra, Eryx, Knóssos, Egusa, Naxos, Rhodos, Skyros, Lémnos. Mondanunk sem kell: valamennyi helynek köze van Aphrodité mítoszához, illetve az istennő kultuszában játszott jelentős szerepet. (Aphrodisias azért maradhatott le a térképről, mert nem tengerparti fekvésű?) A kutatók szerint ez nem valódi térkép, hanem egy *navigium Veneris* (Venus hajózása)-ábrázolás, amihez hasonlókat találtak a mauretániai Volubilisben is.

Az „ezernevű Isist” Pelagia néven szintén a tengerek istennőjeként tisztelték, s aretalógiában úgy ünnepezték, mint aki képes a hullámokat is lecsillapítani.³⁹ A hajózási idény kezdetét március 5-én a Ploiaphesia-ünnep (*navigium Isidis*) jelentette.⁴⁰ A korinthusi Kenchreai kikötőjében zajló szertartást Apuleius írta le részletesen (*Az aranyszámár* XI. 16). A Sarapis- és Isis-kultusz gyors elterjedését a Mediterráneumban elősegítette, hogy mindkettő eleve rendelkezett az univerzalitás bizonyos jegyeivel.⁴¹ Ez a kettősség (az őshonos egyiptomi jelleg és az univerzalizmus) jelenik meg az Isis-aretalógiákban is, amelyek irodalmi formában, papiruszokon és feliratokon is ránk maradtak (lásd a 4. szöveget).-

Istenek, akikhez hajóznak

Az arab közmondás jól kifejezi a tengeri utak kettősségét: *hem zijaret, hem tifaret*, azaz „részben zarándoklat, részben kereskedelem”. De nemcsak a kereskedelemre igaz ez a mondás. A római kori Mediterráneumban kulturális fesztiválok és sportversenyek százai, ha nem ezrei zajlottak évente. Az ezekre utazók egyben vallási aktust is végrehajtottak, mivel valamennyi ilyen eseményt a helyi istenségek tiszteletére szenteltek. Ezek a versenyek az egyes régiók, városok közti rivalizálást erősítették, és egyfajta hierarchiát is kialakítottak közöttük.

A *theóris* általánosan használt kifejezés az attikai görögben a szent hajóra, amely egy szent küldöttséget szállít valamely szentélybe. Érdekes, hogy a gyógyító szentélyek látogatására sohasem használták ezt a kifejezést: a gyógyulni vágyó hívek *hiketés* vagy *synphoitétés* névre hallgattak. A szent és a profán

6. kép. Hadrianus pajzsképe Eleusisban.

A philhellén római császárok szokás szerint beavattatták magukat az eleusisi misztériumokba (a szerző felvétele)

nem nagyon különült el az ókoriak gondolatvilágában: nehéz megmondani Pausaniasról, hogy „zarándok” vagy „turista” volt-e.⁴² A közös bennük: a görög kultúra csodálata. Isokratés *Trapezitikos* című beszédében szerepel egy bosporosi fiatalember, akit apja küldött Athénba *kat' emporian kai kata theórian* (kereskedés és zarándoklat céljából) Hyperidés beszédében (*Déliakos*, fr. 70 Blass) egy gazdag aioliai – akit később Déloson megölnek – *kata theórian tés Hellados* (végigzarándokolni Hellast) hagyta el hazáját. A kifejezés mindkét esetben magában foglalta a szent helyek felkeresését is. Papiruszforrásból tudunk egy bizonyos Memmius nevű római senator fájjúmi látogatásáról, aki *epi theórian* (zarándoklatra)⁴³ érkezett Egyiptomba (*P. Tebt.* I. 33, Kr. e. 112, lásd az 5. szöveget). De mire is lehettek kíváncsiak, illetve mit néztek meg a *theórosok*? Valási és sportfesztiválok kivül (e kettő sem különült el élesen egymástól) kultuszszobrokat, templomokat, szent tárgyakat.

A korai principátus idején nagy becsben álltak a kis-ázsiai orákulumszentélyek. Augustus, Hadrianus és Marcus Aurelius is beavattatta magát az eleusisi misztériumokba (6. kép). Germanicus Caesar utolsó útján Klarost kereste fel (Tacitus: *Ann.* II. 54. 2–4); Lollia Paulina is kikérte az itteni papok véleményét Claudiusszal kötendő házasságát illetően (Tacitus: *Ann.* XII 22. 1). L. Robert kutatásai szerint Klaros elsősorban a birodalom újonnan feltörekvő városaiból szedte klientúráját, míg a régebbi városok Didymához kötődtek inkább.⁴⁴ Kr. u. 100 körül a prusai Dión (más néven Dión Chrysostomos) szülővárosa delegációját vezette Traianus császár elé, ahol beszédet is mondott (*Or.* XL. 13–15; XLV. 3–4). Hazatérése után így összegezte a küldöttség eredményeit:

ezt [a sikert] nem sok ember, hanem csak egyetlen város érte el, amely az egyik legnagyobb tiszteletnek örvend Ásiában, amelynek oly nagyon lekötelezettje a császár, mivel ott az istenség prófétálta és előre megjövendölte neki az uralmat, és ez [a város] nyilvánította ki mindenek közül elsőként, hogy ő a mindenség ura.

C. P. Jones nyomós érveket hozott fel arra vonatkozóan, hogy ez a város, illetve orákulumszentély csakis Milétos és az általa ellenőrzött didymai Apollón-templom lehetett (7. kép).⁴⁵

Hatalmas tömegeket megmozgató vallási zarándoklat volt a vallásos zsidók Jeruzsálembé való felmenetele az évi három zarándokünnep (Pészach, Sávúot, Szukkót) valamelyikén (8. kép).⁴⁶ Kortárs források szerint még a birodalom legtávolabbi vidékeiről is érkeztek Jeruzsálembé a zarándokok, hogy eleget tegyenek a mózesi Törvényben előírt áldozatoknak.⁴⁷ Ugyanakkor természetesen sokan nem engedhették meg maguknak a költséges, veszélyes és fárasztó utazást. Philónnak is csak egyetlen útjáról értesülünk, pedig ő Alexandria egyik leggazdagabb polgára volt (*Prov.* II. 64; *Spec. Leg.* I. 67–78).

A zsidó diaszpóra vallása

Shlomo Goitein hatalmas műve, az *A Mediterranean Society* megjelenése óta megszoktuk, hogy a középkori zsidóságra mint „mediterrán társadalomra” gondoljunk. De vajon illik-e az ókori diaszpórazsidóságra is a „mediterrán társadalom” elnevezés, és ha igen, mit is jelent tulajdonképpen ez a fogalom?

7. kép. A didymai szentély. A Milétos városához tartozó didymai Apollón-szentély híres volt jósdájáról, amelyet alkalmanként a császárok is igénybe vettek (a szerző felvétele)

Az „összekapcsoltság” (*connectivity*) ebben a kérdésben is központi szerepet játszik.⁴⁸ A Római Birodalom területén élő zsidó diaszpóra számára ugyanis elemi szükséglet volt az „oházával” (Iudaea/Syria–Palaestina) való rendszeres és folyamatos összeköttetés biztosítása, különösen a Templom lerombolása (*churbán*) előtt, valamint a patriarchátus fennállása idején (Kr. u. 2–5. század). Részben ezért, részben a kitűnő kereskedelmi lehetőségek miatt a legfontosabb diaszpóráközpontok a forgalmas kikötővárosokban alakultak ki (például Alexandria, Ostia, Korinthos), még ha a fennmaradt régészeti és epigráfiai leletanyag ezt nem is minden esetben támasztja alá. (Az anatóliai falvakból és városokból nagyságrendileg több zsidó feliratos anyag került elő, mint például Korinthosból vagy Thessalonikéből.) Az alexandriai Philón a klasszikus görög gyarmatosítás szakkifejezéseivel mutatja be a zsidó diaszpórát: mintha Jeruzsálem, az „anyaváros” *apoiikiákat* alapított volna az oikumenében (lásd a 6. szöveget).⁴⁹

A zsinagógarendszer az egész oikumenét behálózta. A legfontosabb régészeti feltevések szerint a zsinagógák néhány kivétellel szintén a tengerparti városokra koncentráálódnak. Nyugatról Kelet felé haladva: Elche (Spanyolország), Ostia és Bova Ma-

8. kép. A jeruzsálemi Templom makettje. A Kr. u. 70-ben elpusztított jeruzsálemi Templomba zarándokok százazrei jártak az évi három zsidó zarándokünnep idején (a szerző felvétele)

rina (Olaszország), Naro/Hammam Lif (Tunézia), Saranda (Albánia), Aigina és Délos (Görögország), Sardis (9. kép), Pergamon, Priéné, Milétos (Törökország) szolgáltatják a legismertebb példákat.⁵⁰ Ezek a zsinagógaépületek valamennyien a 3–6. században funkcionáltak, korábban minden bizonnyal magánházaknál gyakorolták hitüket a pogány környezetben élő zsidók.

Miközben a Szentföldön élő maradék zsidóság (*jisuv*) zsinagógáinak díszítésében egyre nagyobb mértékben érvényesült a pogány befolyás,⁵¹ a nemzetek közé szétszórta zsidóság nem lebecsülendő hatást gyakorolt az őt körülvevő nem zsidó lakosságra, különösen a 2–4. században, a Római Birodalom olyan területein, mint Szíria, Kis-Ázsia, Szicília és Itália. Josephus szerint a szíriai Antiokhiában a zsidó ceremóniák sok görögöt is vonzottak, s a szombattartás szokása már minden pogány városba eljutott:

Még a tömegek körében is régóta erős volt az utánzás vágy jámbor szokásaink követésére. Ma már nincs olyan – akár görög, akár barbár – város, nincs olyan tartomány, amelyben ne terjedt volna el az általunk munkaszünetnek nyilvánított hetedik nap tisztelete, a böjtnapok tartása, a mécsesgyújtás ünnepe és nem egy étkezési szokásunk. Követni igyekeztek kölcsönös egyetértésünket, a javainkkal való jótékonykodást, a kézművességben való szorgalmunkat, és kitartásunkat a törvényeinkért való kínoztatásban. S ami a legcsodálatosabb, törvényünk ezt a vonzóerőt önmagában, az érzéki csábítás minden eszköze nélkül éri el, s amiként Isten áthatja az egész mindenséget, azonképpen törvénye is eljut az egész emberiséghez.

Josephus Flavius, *Ap.* II. 39 [282]

Ezt a megfigyelést Seneca is megerősíti, aki vérbeli római arisztokrata lévén gúnyolja ugyan a szombattartást, de azt elismeri, hogy már szinte mindenki átvette a zsidóktól, így „a legyőzöttek szabtak törvényt a győzteseknek” (*victi victoribus leges dederunt*, az idézet Augustinusnál maradt fenn: *De civitate Dei* VI. 11). A prozelitizmus⁵² kis-ázsiai hatásáról jellemzően vall az a káriai Aphrodisiasban felfedezett felirat, amely 68 született zsidó, 3 prozelita és 54 „istenfélő” (*theosebés*) adományozó nevét örökítette meg egy közelebről nem ismert „emlék” (*mnéma*) létrehozására.⁵³ A zsidó prozelitizmust némely római uralkodó is korlátozta (például Tiberius, Hadrianus, Antoninus Pius, Septimius Severus), de a kereszténység államvallássá tétele után a császárok rendszeresen betiltották.

Máig tartó vita folyik arról, hogy a zsidó vallás mennyire volt nemzeti jellegű, illetve univerzaliztikus. Ezt a vitát nem a modern tudósok kezdték, hanem már a rabbik véleménye is erősen megoszlott például a prozelitizmus kérdésében. Egyesek szerint a zsidók vallási kötelessége a pogányok megtérítése, mások ellenben úgy látták, hogy ez a Tóra profanizálásával egyenlő. Az elméleti vitától függetlenül leszögezhetjük, hogy

9. kép. A sardisi zsinagóga. Az ókori világ legnagyobb feltárt zsinagógája, mintegy 1500 férőhellyel, valószínűleg a Kr. u. 5. században épült (a szerző felvétele)

zsidó vallás de facto univerzalizistikussá vált: részben a diaszpóra létrejöttével, részben a *Septuaginta* és más bibliafordítások megszületése révén, részben azért, hogy a judaizmus egy „anikonikus kultusz”, Izrael Istenének hatalma elvben bárhol megtapasztalható.

A kereszténység elterjedése

Jézus és az első apostolok (akik maguk is zsidók voltak) pogányok felé történő evangelizációja ószövetségi próféciákban gyökerezett (pl. Jes 12,4; 42,1; 49,6; 51,4; 55,5). Tanítványainak adott utolsó kijelentésében Jézus világossá tette, hogy az evangéliumot az egész *oikumené*-ben prédikálni fogják: „és az Isten királyságának ez az evangéliuma hirdették majd az egész világon (*en holé té oikumené*), bizonyosságul minden népek” (Mt 24,14; vö. *eis panta ta ethné*, Mk 13,10). A „föld végső határáig” (*heós eschatu tés gés*, Csel 1,8; 13,42) terjedő evangélium az *akkori földrajzi* értelemben nyugaton Hispániát, északon Britanniát, Germaniát és Scythiát, keleten Indiát, délen pedig Etiópiát jelentette.⁵⁴ A „valamennyi nemzet”-re történő utalást Pál konkretizálja: ide tartoznak a „görögök, zsidók... barbárok és szkíták” (Kol 3,11), vagyis a Római Birodalom (és a görög–római civilizáció) határán túl élő népek is (10. kép).

A misszió kezdetben a diaszpóra zsinagógahálózatára épült, ahol természetesen nem mindenütt fogadták egyöntetű lelkesedéssel az apostolok ígértetését. Sok helyütt megoszlás támadt a gyülekezetekben, a szétszakadt csoportok egymásnak estek, és a római hatóságok segítségét kérték ahhoz, hogy erőszakkal hallgattassák el az új irányzat képviselőit. Mindebben nemcsak a zsidó közösségeknek saját hagyományaik iránti mély tisztelete, hanem az a valós félelem is közrejátszhatott, hogy a diaszpóra elveszíti a rómaiaktól

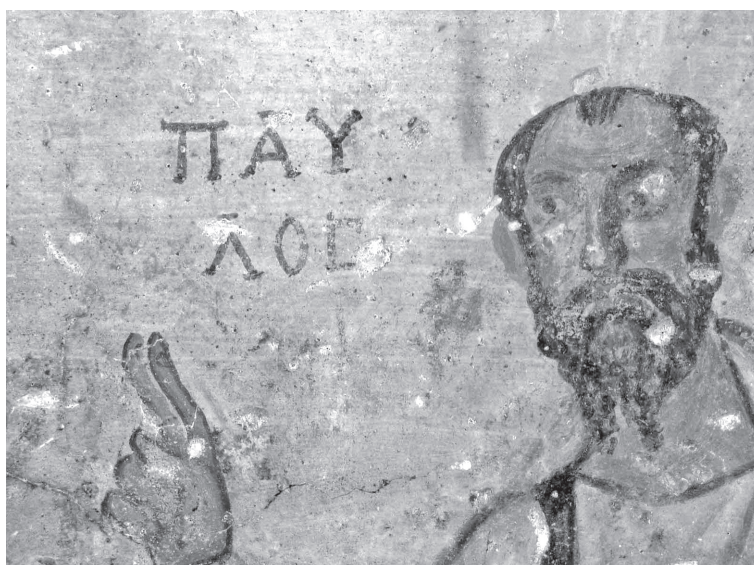
megszerzett és szinte minden városban kényes egyensúlyon alapuló autonómiáját (*politeuma*). Ez a félelem végül is nem bizonyult alaptalannak, mert Claudius korában éppen a „Chrestus bujtoztatására szüntelenül lázongó” közösségek miatt üzte ki a császár a zsidókat (és természetesen a zsidó-keresztényeket) Rómából.⁵⁵

A korai kereszténységről fennmaradt irodalmi és régészeti források is bizonyítják, hogy az 1–2. században élő pogányok számára evidens volt, hogy a kereszténység és a zsidóság egy tőről fakad. Bizonyítja ezt Tacitus ismert megjegyzése is, amelyet a 64-es római tűzvész kapcsán írt a kereszténység eredetéről:

Christust, akitől ez a név [ti. a „keresztény”, chrestianus] származik, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus procurator kivégeztette, de az egyelőre elfojtott vészes babonáság újból előtört, nemcsak Iudaeában, e mētely szülőházájában, hanem a Városban is, ahová mindenünnen minden szörnyű és szégyenletes dolog összefolyik, s hírnévre talál. Így hát először azokat fogdosták össze, akik ezt megvallották, majd az ő vallomásuk alapján hatalmas sokaságra nem is annyira a gyűjtogatás vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá.

Tacitus, *Ann.* XV. 44. 3–5

A „vészes babonáság” (*exitiabilis superstitio*), a „mētely” (*malum*), valamint az „emberi nem gyűlölete” (*odium humani generis*) jól ismert vádak voltak a zsidóság ellen a pogány Rómában. Az 1857-ben felfedezett ún. „palatinusi graffito” is azt bizonyítja, hogy a zsidókat és keresztényeket még a 2. század végén sem tudták (vagy akarták) megkülönböztetni egymástól

10. kép. Pál apostol. Az önmagát a „nemzetek apostolának” nevező Pál arcképe az egyik római katakomba falfestményén maradt fenn

11. kép. Keresztényellenes graffito Rómából, mely egy keresztre feszített számárfejű embert ábrázol, görög felirata: „Alexamenos imádja istenét”

a pogány rómaiak (11. kép). A palatinusi Paedagogium falára vésett graffiton egy keresztre feszített számárfejű ember látható, mellette az „Alexamenos imádja istenét” (esetleg: „Alexamenos, imádd az istent”) görög nyelvű szöveg olvasható.⁵⁶ A képet a kutatók csaknem egyöntetűen keresztényellenes célzatú karikatúrának tartják. A 2–3. századi keresztény szerzők beszámoltak arról, hogy a pogányok között elterjedt vélekedés volt: a keresztények számárfejet imádnak. Csakhogy ez a vád sem éppen új keletű: jóval a kereszténység megjelenése előtt az alexandriai görögök azzal gúnyolták a zsidókat, hogy a jeruzsálemi Templomban egy számárfejet tisztelnek.⁵⁷

Az alexandriai görögök által kitalált és széles körben terjesztett sztereotip zsidóellenes vádak – mint például az embergyűlölet (*apanthrópia*), az elkülönülés (*amixia*), az idegengyűlölet (*xenophobia*), az istentagadás (*atheismos*) – kiegészültek speciálisan a keresztényekre szabott vádakkal: az istentelenséggel, a „thyesési lakomákkal” (vagyis kannibalizmussal) és az oidipusi vérfertőzéssel (Justinus, *I. Apol.* I. 26; Athénagoras, *Leg.* 3.1). Ennek ellenére mondhatjuk, hogy a zsidó gyökereitől a 2. század közepére már elszakadt korai kereszténység volt az egyik leguniverzálisabb vallás a Mediterráneumban. Üzenete: a megtérés és Jézus Krisztus halálával és feltámadásával történő szellemi azonosulás, továbbá a kellékek nélküli, konkrét földrajzi helyhez nem kötődő istentisztelet és a visszafogott egyházi hierarchia mind-mind a gyors terjedést elősegítő tényező volt.

A zsidóság és a kereszténység egyértelműen „ellenkultúrát” képviselt az ókori Római Birodalomban. Paradox módon úgy is fogalmazhatnánk: ami a kereszténység előnye volt más vallásokkal szemben, az volt egyben a hátránya is. Az erkölcsi tisztaság (a házasságtörés, a homoszexualitás és a vérfertőzés tiltása), a szobor- és képtisztelet, a templomépületek és áldozatok, a császárkultusz, valamint az okkultizmus és a jóvendőmondás elutasítása, a szinkrétizmus-ellenesség stb. – mind-mind olyan jellegzetesség volt, amely idegenné tette a pogány környezetben a keresztényeket. Ráadásul a kereszténység nemcsak passzív ellenállást tanúsított a fentiekben felsorolt vallási jelenségekkel szemben, hanem a különféle kultuszok gyökeres felszámolására törekedett: Pál kiűzte a jóvendőmondás szellemét (*pneuma pythónos*) a philippi rabszolgályaiból (Csel 15,16–18); az apostolok elutasították a nekik felajánlott áldozatot (Csel 14,13–18); az ephesosi keresztények elégették okkult könyveiket (*periergia*, Csel 19,19). Az sem véletlen, hogy a *Titushoz írt levélben* annyiszor szerepel Jézus Krisztus Sótér (Mégváltó) megszólítása (Tit 1,3; 1,4; 2,10; 2,13; 3,4; 3,6), hiszen a krétai Gortynben – ahol feltehetőleg a levél címzettje, Titus is tartózkodott – a legismertebb kultusz az egyszerűen csak Sótérnak titulált Asklépiosé volt.⁵⁸ A kereszténység terjedésével oly nagymértékűvé vált a görög–római vallás elutasítása, hogy ennek már gazdasági következményei is lettek. Az ifjabb Plinius Kr. u. 110 körül azt írta Traianus császárnak:

Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonaságnak [ti. a kereszténységnek] a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni. Annyi máris bizonyos, hogy a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket hosszú szünet után újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati állatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő.

Plinius, *Epist.* X. 96. 9–10, Borzsák István fordítása

A kereszténység gyors elterjedésének másik kulcsa – pusztán külső szempontból nézve – ismét a Mediterráneum konnektivitásában keresendő. Először kikötővárosokban jöttek létre a legfontosabb gyülekezetek. A Puteoliban partra szálló Pál apostolt már „atyafiak” üdvözölték (Csel 28,13–14). Seneca leveléből tudjuk, hogy a gabonaszállító hajókat – amivel az apostol és kísérete is utazott – a puteoliak a kikötőbe csődülve várták (*Epist.* LXXVI. 1). Az egyik legkorábbi kriptó-keresztény felirat, a Lyonban előkerült Euteknios-epitáfium is azt erősíti meg, hogy a vízi utak jelentették a kapcsolatot a keleti és nyugati keresztények között (lásd a 7. szöveget).

6. Konklúzió

Manapság divatos ismét a „Nyugat hanyatlásáról” és a „Kelet felemelkedéséről” beszélni. Tudósok, politikusok, vallási tekintélyek sokféle álláspontot megfogalmaztak már ebben a kérdésben. Mit tud ehhez hozzátenni az ókori történelem? Nekem úgy tűnik, hogy az ókorban (is) aszerint alkothattak véleményt erről a kérdéstről, hogy a Nyugat vagy a Kelet szempontjából nézték azt. Nyugaton egyértelműen a *Graecia capta ferum victorem cepit* szemlélete uralkodott, erre elég bizony-

ság, ha valaki a szatíráírók pamfletjeit elolvassa. Íme, Iuvenalis dörgedelmei a *Graeca urbs*ről, amely nem más, mint az elgörögösödött, sőt „elszíresedett” Róma:

...dühít, polgárok, már e göröggé
lett Város, noha nemcsak acháj föld küldte szemetjét.
Mert beözönlött már régen Tiberisbe Orontes,
s hozta magával a szír erkölcsöt, nyelvet, a ferde
húrokat és fuvolát meg az otthoni kézidobot s a
ringyó-hadsereget, mely folyton a cirkusz előtt áll...
...Jönnek ez otthagynván meredek Sicyont, Amydont az,
s van, ki Samost, másik Trallest, Androst, Alabandát,
s céljuk: az *Esquiliae* s a füzesről elnevezett domb...
Sat. III. 62. 69–71, Muraközy Gyula fordítása

A szatíráíró elsősorban Róma erkölcsi züllését kéri számon a jobb megélhetés, több lehetőség miatt hatalmas tömegben

Jegyzetek

- 1 Strabón XVII. 1. 13. C 798; Plin. *NH* XIV. 2; Sen. *De clem.* I. 6.1; Plin. *Paneg.* 29.2.
- 2 Székely 2008, 53–60.
- 3 A selymet olykor már a Birodalom területén dolgozták fel: például Palmyrában (Schmidt-Colinet *et al.* 2000) vagy Syria/Palaestinában. Az *Ecclesiasticus Rabba* II. 12. szerint: *Az átkozott Hadrianus megkérdezte R. Jósua ben Hananiát: „Meg van írva a Tórában: »[Oly] földre [visz be téged az Úr], amelyen nem nyomorogva eszed kenyeredet, és ahol semmiben sem szűkölködöl» (Deut. 8:9). Képes vagy-e három dolgot előlme hozni, amit kérek tőled?” Mire az megkérdezte: „Mik lennének azok?” Az így válaszolt: „Bors, fácán és selyem.” Mire hozott neki borsot Nizhanából, fácánokat Szidónból (mások szerint Akbrinből), és selymet Gush Heleb-ből. A *Genesis Rabba* LXXVII. 2 arról tájékoztat, hogy az idősebb R. Hijja, R. Simeon bar Rabbi és R. Simeon ben Gamaliel Tyrosban selyemmel kereskedtek, amely a Selyemút egyik végállomásának számított a Mediterráneumban. Elképzelhető, hogy a nyers selymet részben a galileai feldolgozóüzemeknek szállították, de – amint azt Ze’ev Safrai is hangsúlyozza – a helyi selyemkészítés csak elenyészően kis mennyiségű lehetett (Safrai 1994, 91–92).*
- 4 Jones 1960.
- 5 Zimmermann 2002, 146–154.
- 6 Abdul-Nour 2004.
- 7 Székely 2008, 74.
- 8 Lazzarini 2004.
- 9 Casson 1984.
- 10 West 1924, 162.
- 11 Marangou 1999.
- 12 Koester 2008.
- 13 Scheidel 2008.
- 14 Marinovic *et al.* 1992.
- 15 Harris 1980.
- 16 Solin 1996.
- 17 Rauh 1993.
- 18 Bodel 2005.
- 19 D’Arms 1981.
- 20 Verboven 2011.
- 21 Waltzing 1895, I. 195–255; Ausbüttel 1982, 29.
- 22 Sosin 1999.
- 23 Camodeca 2006.
- 24 Anazarbus (Cilicia) (*IGUR* 78); Ephesus (Asia) (*IGUR* 26); Heraclea (Pontica?) (*IGUR* 88); Mopsuestia (Cilicia) (*IGUR* 24); Noricum (*CIL* VI 250 = 30723); Nysa (Asia) (*IGUR* 162); Sardis (Asia) (*IGUR* 85–87); Tarsus (Cilicia) (*IGUR* 79); Tiberias és Claudiopolis (Syria–Palaestina) (*IGUR* 82–83) és Tralles (Asia) (*IGUR* 84).
- 25 Noy 2000, 229.
- 26 Meiggs 1960.
- 27 D’Arms 1981, 123.
- 28 Ruggini 1959, 188.
- 29 Ricci 1993, 78.
- 30 Mouritsen 2011.
- 31 Noy 2000, 229.
- 32 Ricci 1993, 75; Noy 2000, 246.
- 33 A táncos Bathyllus, Maecenas szabadosa (Ricci 1993, 76); egy Paris nevű színész (Mart. XI. 13); egy Apolaustus nevű színész, Verus szabadosa, akinek sírfelirata is fennmaradt (SHA *Verus* 8.10–11, *CIL* VI 101117); egy lantjátékos (*citharoedus*, *IGUR* 1034); M. Aurelius Asclepiades Hermodorus pankrátor, aki egy hivatalviselő alexandriai családból származott (*IGUR* 240).
- 34 Woolf 2004, 139.
- 35 Hadas 1959; Momigliano 1975; Gruen 1984.
- 36 Guarducci 1971.
- 37 Gruen 1990, 11–12.
- 38 Bejaoui 1997.
- 39 Solmsen 1979, 91.
- 40 Griffiths 1975, 31.
- 41 Griffiths 1986.
- 42 Hutton 2005.
- 43 A *theóriában* valójában a ’látás’ van benne, pontosabb jelentése: ’(az istenek) látása’, de mivel ez egy hiányos idiómaként rögzült, nem akartam kiegészíteni a fordításban, inkább a neki megfelelőbb – de persze anakronisztikusabb – ’zarándoklat’-tal fordítottam.
- 44 Robert 1954, 27–28.
- 45 Jones 1975.
- 46 Chavel 2009.
- 47 Kerkeslager 1998, 105–106.
- 48 Gruen 2002, 232–252.
- 49 Méléze-Modrzejewski 1993, 65–80.
- 50 Levine 2005, 250–286.
- 51 Schwartz 2001, 275–289.
- 52 Görög szóval *prosélytosnak*, azaz „jövevény”-nek nevezték azokat a nem zsidó származású személyeket, akik áttértek a zsidó vallás-

- ra, azaz magukra vették a Tóra mind a 613 parancsolatát. „Isten-félőnek” (*theosebés*) azokat a személyeket hívták, akik szimpatizáltak a zsidó vallással, bizonyos törvényeket (pl. szombattartás, évési tilalmak stb.) megtartottak, de teljes mértékben nem tértek be a zsidó vallásba.
- 53 Grüll 2004, 131–136.
- 54 Scott 1994, 524–530.
- 55 Boterman 1996.
- 56 Solin–Itkonen-Kaila 1996, #246.
- 57 Schäfer 1997.
- 58 Gill 2004, 227–230.

Bibliográfia

- Abdul-Nour 2004: Abdul-Nour, H., „Les inscriptions forestières d’Hadrien: mise au point et nouvelles découvertes”: Doumet-Serhal, C. (szerk.), *Decade (1995–2004). A Decade of Archaeology and History in the Lebanon*, Beirut, 2004, 480–501.
- Ausbüttel 1982: Ausbüttel, F., *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches* (Frankfurter Althistorische Studien 11), Kallmünz, 1982.
- Bejaoui 1997: Bejaoui, F., „Îles et villes de la Méditerranée sur une mosaïque d’Ammaedara (Haïdra en Tunisie)”: *Comptes-rendus des séances de l’Académie des inscriptions et belles-lettres* 141 (1997) 825–848.
- Bodel 2005: Bodel, J., „Caveat Emptor: Towards a Study of Roman Slave-Traders”: *Journal of Roman Archaeology* 18 (2005) 181–195.
- Boterman 1996: Boterman, H., *Das Judenedikt des Kaisers Claudius. Römischer Staat und Christiani im 1. Jahrhundert* (Hermes-Einzelschriften Heft 71), Stuttgart, 1996.
- Camodeca 2006: Camodeca, G., „Comunità di peregrini a Puteoli nei primi due secoli dell’impero”: Bertinelli, M. – Donati, A. (szerk.), *Le vie della storia. Migrazioni di popoli, viaggi di individui, circolazione di idee nel Mediterraneo antico* (Serta antiqua et mediaevalia 9), Roma, 2006, 269–287.
- Casson 1984: Casson, L., „Cinnamon and Cassia in the Ancient World”: uő, *Ancient Trade and Society*, Detroit, 1984, 225–244.
- Chavel 2009: Chavel, S., „The Second Passover, Pilgrimage, and the Centralized Cult”: *Harvard Theological Review* 102 (2009) 1–24.
- D’Arms 1981: D’Arms, J. H., *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge, Mass. – London, 1981.
- Gill 2004: Gill, D. W. J., „A Saviour for the Cities of Crete: The Roman Background to the Epistle to Titus”: Williams, P. J. et al. (szerk.), *The New Testament in Its First Century Setting. Essays on Context and Background in Honour of B. W. Winter in His 65th Birthday*, Grand Rapids, Mich. – Cambridge, 2004, 220–230.
- Griffiths 1975: Griffiths, J. G., *Apuleius of Madauros: The Isis Book. Metamorphoses, Book XI* (EPRO 29), Leiden, 1975.
- Griffiths 1986: Griffiths, J. G., „The Great Egyptian Cults of Oecumenical Spiritual Significance”: Armstrong, A. H. (szerk.), *Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek, Roman* (World Spirituality vol. 15), New York, 1986, 39–65.
- Gruen 1984: Gruen, E. S., *The Hellenistic World and the Coming of Rome I–II*, Berkeley, 1984.
- Gruen 1990: Gruen, E. S., „The Advent of the Magna Mater”: uő (szerk.), *Studies in Greek Culture and Roman Policy* (Cincinnati Classical Studies vol. VII), Leiden, 1990, 5–33.
- Gruen 2002: Gruen, E. S., *Diaspora. Jews amidst Greeks and Romans*, Cambridge, Mass. – London, 2002.
- Grüll 2004: Grüll T., *Köbe vésett emlékezet: késő-antik zsinagógák feliratai*, Budapest, 2004.
- Guarducci, M., „L’Isola Tiberina e la sua Tradizione Ospitaliera”: *Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche dell’Accademia dei Lincei Serie VIII*, vol. XXVI, fasc. 3–4 (1971) 272–286.
- Hadas 1959: Hadas, M., *Hellenistic Culture: Fusion and Diffusion*, New York, 1959.
- Harris 1980: Harris, W. V., „Towards a Study of the Roman Slave Trade”: D’Arms, J. H. – Kopff, E. C. (szerk.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*, Roma, 1980, 117–140.
- Hutton 2005: Hutton, W., „The Construction of Religious Space in Pausanias”: Elsner, J. – Rutherford, I. (szerk.), *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*, Oxford, 2005, 291–318.
- Jones 1960: Jones, A. H. M., „The Cloth Industry under the Roman Empire”: *The Economic History Review* 13:2 (1960) 183–192.
- Jones 1975: Jones, C. P., „An Oracle Given to Trajan”: *Chiron* 5 (1975) 403–406.
- Kerkeslager 1998: Kerkeslager, A., „Jewish Pilgrimage and Jewish Identity in Hellenistic and Early Roman Egypt”: Frankfurter, D. (szerk.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt* (Religions in the Graeco-Roman World 134), Leiden, 1998, 99–225.
- Koester 2008: Koester, C. R., „Roman Slave Trade and the Critique of Babylon in Revelation 18”: *Catholic Biblical Quarterly* 70:4 (2008) 766–786.
- Lazzarini 2004: Lazzarini, L., *Pietre e Marmi Antichi*, Padua, 2004.
- Levine 2005: Levine, L. I., *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*, New Haven – London, 2005.
- Marangou 1999: Marangou, A., „Wine in the Cretan Economy”: Chaniotis, A. (szerk.), *From Minoan Farmers to Roman Traders: Side-lights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 1999, 269–278.
- Marinovic et al. 1992: Marinovic, L. P., Golubcova, E. S., Sifman, I. S., Pavlovskaja, A. I., *Die Sklaverei in den östlichen Provinzen des römischen Reiches im 1.–3. Jahrhundert*, Stuttgart, 1992.
- Meiggs 1960: Meiggs, R., *Roman Ostia*, Oxford, 1960.
- Mélèze-Modrzejewski 1993: Mélèze-Modrzejewski, J., „How To Be a Greek and Yet a Jew in Hellenistic Alexandria”: Cohen, S. J. D. – Frerichs, E. S. (szerk.), *Diasporas in Antiquity* (Brown Judaic Studies 288), Atlanta, 1993, 65–92.
- Momigliano 1975: Momigliano, A., *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization*, Cambridge, 1975.
- Mouritsen 2011: Mouritsen, H., *The Freedmen in the Roman World*, Cambridge, 2011.
- Noy 2000: Noy, D., *Foreigners at Rome*, London, 2000.
- Rauh 1993: Rauh, N. K., *The Sacred Bonds of Commerce: Religion, Economy and Society at Hellenistic Roman Delos, 166–87 B.C.*, Amsterdam, 1993.
- Ricci 1993: Ricci, C., „Egiziani a Roma”: *Aegyptus* 73 (1993) 71–91.
- Robert 1954: Robert, L., *Les fouilles de Claros*, Limoges, 1954.
- Ruggini 1959: Ruggini, L., „Ebrei e orientali nell’Italia settentrionale fra il IV e il VI secolo d. Cr.”: *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 25 (1959) 186–308.
- Safrai 1994: Safrai, Z., *The Economy of Roman Palestine*, London – New York, 1994.
- Schäfer 1997: Schäfer, P., *Judeophobia: Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge–London, 1997.
- Scheidel 2008: Scheidel, W., „The Comparative Economics of Slavery in the Greco-Roman World”: Dal Lago, E. – Katsari, C. (szerk.), *Slave Systems, Ancient and Modern*, Cambridge, 2008.

- Schmidt-Colinet *et al.* 2000: Schmidt-Colinet, A. – Stauffer, A. – Al-As'ad, K., *Die Textilien aus Palmyra: neue und alte Funde*, Mainz, 2000.
- Schwartz 2001: Schwartz, S., *Imperialism and Jewish Society 200 B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton–Oxford, 2001.
- Scott 1994: Scott, J. M., „Luke’s Geographical Horizon”: Gill, D. W. J. – Gempf, C. (szerk.), *The Book of Acts in Its First Century Setting, vol. 2. Graeco–Roman Setting*, Grand Rapids, Mich., 1994, 483–543.
- Solin 1996: Solin, H., *Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch*, vols. I–III., Stuttgart, 1996.
- Solin–Itkonen-Kaila 1996: Solin, H. – Itkonen-Kaila, M., *Graffiti del Palatino. I. Paedagogium* (Acta Instituti Romani Finlandiae 3), Helsinki, 1996.
- Solmsen 1979: Solmsen, F., *Isis among the Greeks and Romans*, Cambridge, Mass. – London, 1979.
- Sosin 1999: Sosin, J., „Tyrian ‘stationarii’ at Puteoli”: *Tyche* 14 (1999) 275–284.
- Székely 2008: Székely M., *Kereskedelem Róma és India között*, Szeged, 2008.
- Verboven 2011: Verboven, K., „Resident Aliens and Translocal Merchant Collegia in the Roman Empire”: Hekster, O. – Kaizer, T. (szerk.), *Frontiers in the Roman World: Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire*, Leiden, 2011, 335–348.
- Waltzing 1895: Waltzing, J.-P., *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu’à la chute de l’Empire d’Occident*, Bruxelles–Louvain, 1895.
- West 1924: West, L., „Commercial Syria under the Roman Empire”: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 55 (1924) 159–189.
- Woolf 2004: Woolf, G., „A Sea of Faith?": *Mediterranean Historical Review* 18 (2004) 126–143.
- Zimmermann 2002: Zimmermann, C., *Handwerksvereine im griechischen Osten des Imperium Romanum* (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien Bd. 57), Mainz–Bonn, 2002.

ELECTA

A GONDOLAT KIADÓ ÓKORTUDOMÁNYI SOROZATA

ÚJDONSÁGOK

- ▶ Pataricza Dóra: *Kísértethistóriák és egyéb csodák*
Phlegón Csodálatos történetei
- ▶ *Szemtanúk a trójai háborúról*
Krétai Dictys, Frígiai Dares és Philosztratosz szövegei
A jegyzeteket és a bevezetéseket írta Bolonyai Gábor és Hajdu Péter

MEGJELENT KÖTETEK

- ▶ Brelich, Angelo: *Római variációk az eredet témájára*
- ▶ Cicero: *A törvények*
Fordította és a jegyzeteket írta Simon Attila
- ▶ Ferenczi Attila: *Vergilius harmadik évezrede*
- ▶ *A formák és a tudás*
Tanulmányok Platón metafizikájáról és ismeretelméletéről
Szerkesztette Betegh Gábor és Böröczki Tamás
- ▶ Graf, Fritz: *A mágia a görög-római világban*
- ▶ Meijer, Fik: *Gladiátorok*
- ▶ Németh György – Kovács Péter: *Bevezetés a görög és a római felirattanba*
- ▶ Steiger Kornél: *Tanulmányok az antik görög filozófiáról*

ELŐKÉSZÜLETBEN

- ▶ Bene László: *Idő és örökkévalóság Plótinosz filozófiájában*
- ▶ Mogyoródi Emese: *Akhilleusz és Szókratész*
Morálpszichológia és politikafilozófia a görög archaikus és klasszikus korban
- ▶ O’Meara, Dominic J.: *Plótinosz*

A GONDOLAT KIADÓ NOVEMBERI ÚJDONSÁGA

- Szilágyi János György: *A tenger fölött*
Írások ókori görög és itáliai kultúrákról

